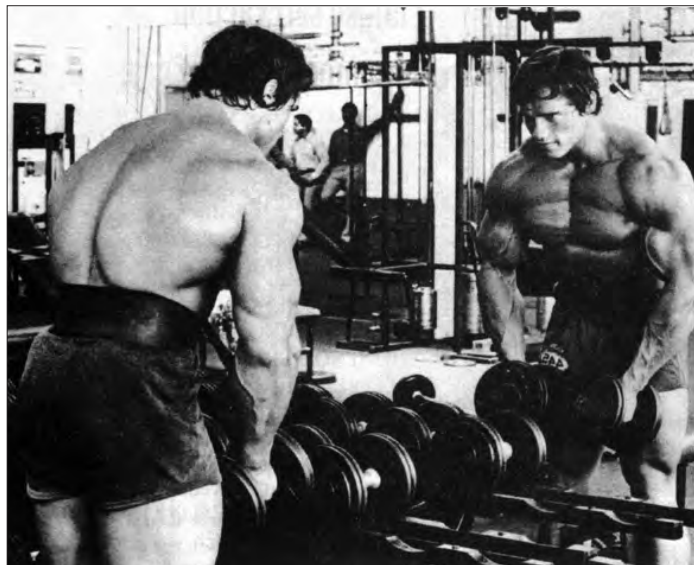
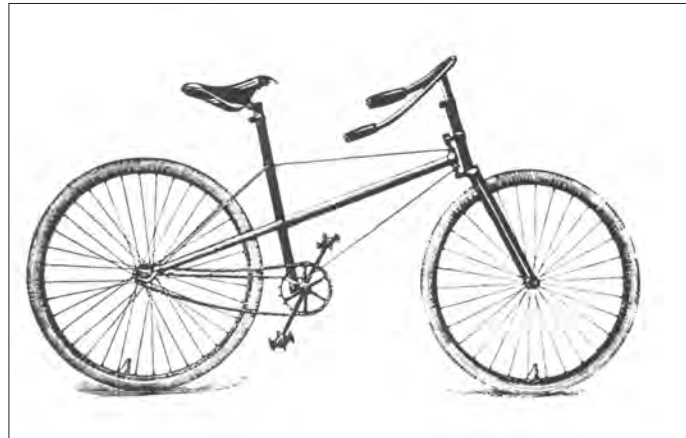
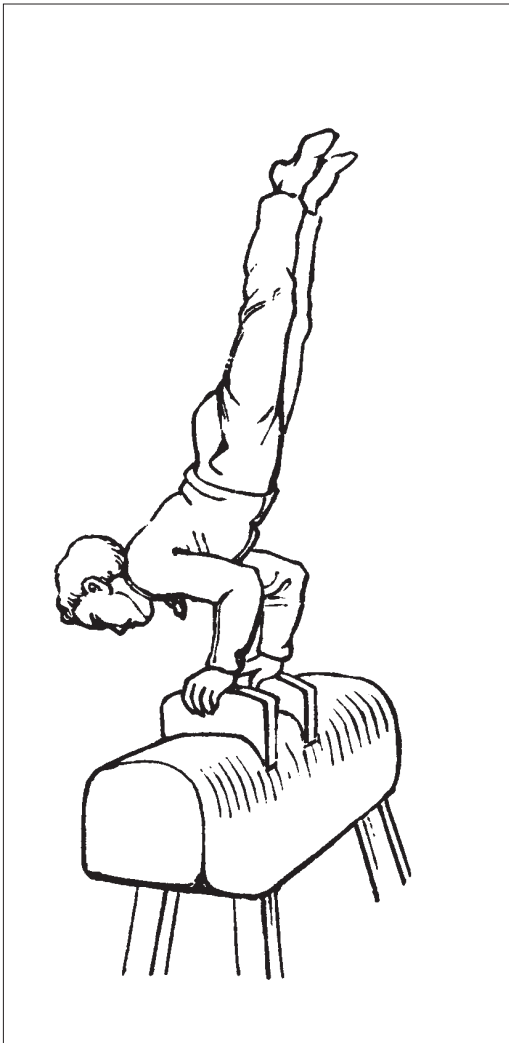

de Sportwereld

NUMMER 48

Lente 2008

Fietsclubs rond 1900: Togido en Immer Weiter
Instituut Nederlandse Geschiedenis:
Sportverenigingen in Nederland
Boekrecensie: *Fitter, harder en mooier.*
De onweerstaanbare opkomst van de fitnesscultuur

Inhoud 48

Redactioneel	2
Togido	3
Op de fiets naar Deventer	14
Publicaties	15
Boekrecensie: Fitter, harder en mooier	16
Database Sportverenigingen NL	19

Redactioneel

Daniël Rewijk

Bijna vijf miljoen mensen zijn in Nederland lid van een sportvereniging. Volgens Sport.nl hebben ze daar goede redenen voor: 'Het is een ontmoetingsplek, waar je mensen spreekt die net zo gek zijn van sport als jij. Mensen met wie je een passie deelt. Inspannend en ontspannend. Geen wonder, dat zo veel Nederlanders met plezier naar hun sportvereniging gaan.' De vereniging is voor sporthistorici een interessant studieobject, al was het maar om de verzuiling in de sport te duiden.

Het mag bijvoorbeeld opmerkelijk heten dat een klein dorp als Breezand (Noord-Holland) in de crisisjaren, toen het ongeveer 600 inwoners telde, behalve een reguliere (BFC), twee rooms-katholieke (RCB en ZAP) en een protestants-christelijke voetbalclub (VV ADO), ook nog een voetbalclub telde die was aangesloten bij de Nederlandse Arbeiderssportbond. De laatste club leidde overigens een kortstondig en kwijnend bestaan.

Ook de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) is geïnteresseerd geraakt in verenigingen. Niet alleen sportverenigingen, maar ook verenigingen voor armenzorg, katholieke religieuze broederschappen en politieke sociëteiten en kiesverenigingen. Historici zijn geïnteresseerd in het verenigingsleven omdat het aanknopingspunten biedt voor een analyse van sociale netwerken. Michel van Gent beschrijft in dit nummer wat zijn onderzoek naar sportverenigingen, -bonden en -periodieken behelst.

Pieter Breuker en Nico van Horn schrijven beide over oude wielerverenigingen, uit de tijd vóór de verzuiling van sport: Togido (1903-1906) en Immer Weiter (1871-1906). Breuker constateert dat wielrennen voor de Togido-leden ondergeschikt was aan het sociaal verkeer in de vereniging. De tekeningen van Piet van der Hem die het Togido-notulenboek én Breukers artikel verluchtigen, laten deze verenigingsgezelligheid goed zien.

WWW.SPORTBOEK.NL
modern antiquariaat
over ons | home | bestellen | betalingsvoorwaarden | links

Het adres voor nieuwe & 2e hands sportboeken en sport DVD's

WWW.SPORTBOEK.NL is een verzend-antiquariaat en handelt in tweedehands sportboeken, een initiatief van sportjournalist Mark Grijsbach.

WWW.SPORTBOEK.NL biedt u tevens een ZOEKSERVICE aan. Als u al tijden speurt naar één of meerdere boeken, stuur dan een e-mail naar info@sportboek.nl en wij gaan vrijblijvend voor u op pad

Ook bestaat de mogelijkheid om NIEUWE BOEKEN te bestellen via www.sportboek.nl. Zowel Nederlands- als buitenlandstalige uitgaven

De beste sportboekwinkel voor Nederland en België!

TOGIDO, een Leeuwarder fietsclubⁱ (1903-1906) Max Dohle

Pieter Breuker

Op 26 april 1903 vond de officiële oprichting plaats van de Leeuwarder Fiets Club TOGIDO, Tot Ons Genoegen Is Dit Opgericht. De notulen zijn bewaard gebleven en ondergebracht in het archief van het Historisch Centrum Leeuwarden.ⁱⁱ TOGIDO was omstreeks 1900 een van de vele fietsclubs en dus op zichzelf niet bijzonder. Als oudste geldt Immer Weiter van Deventer (1871), maar de Friese hoofdstad was de eerste in Noord-Nederland en had al in 1874 zijn Leeuwarder Vélocipède Club.ⁱⁱⁱ Tussen 1874 en 1903 werden in Leeuwarden in ieder geval ook nog opgericht De Meeuw (1890) en de Toeristen (1895).^{iv}

Aan de groei van het aantal fietsclubs tussen 1871 en 1900 heeft zeker ook de introductie rond 1890 van de enkele jaren daarvoor in Engeland ontwikkelde safetyfiets bijgedragen. Er was ook een speciaal voor vrouwen ontworpen model. De stabiliteit van dit type fiets met kettingaandrijving was veel groter dan die van zijn voorgangers doordat beide relatief kleine wielen gelijk waren en de bestuurder daardoor veel lager bij de grond zat dan op de traditionele hoge 'bi' met zijn enorme voor- en kleine achterwiel. Toen omstreeks diezelfde tijd ook nog de met lucht gevulde band, de zogenoemde Dunlop-band, zijn massieve caoutchouc-voorganger verving, kon men spreken van een fiets 'die qua vorm en systeem de klassieke fiets al zeer nabij' kwam.^v

Een afbeelding uit 1892 van een safetyfiets, van het bekende merk Rover.^{vi}

Het is opmerkelijk dat de historie van al die fietsclubs nooit in haar volle omvang en in samenhang is beschreven.^{vii} Alleen de geschiedenis van het woord 'fiets' is uitvoerig vastgelegd.^{viii} Maar ook de fietsclubs zelf roepen allerlei interessante vragen op, zoals: hoeveel clubs waren er, waar zaten ze, wat was hun doel, hoeveel leden hadden ze, wat was hun sociale achtergrond, hoe werd er in het algemeen tegen fietsers aangekeken, wat was het (veronderstelde) verband tussen fietsen en gezondheid, welke gevolgen hadden de fietsclubs voor de relatie stadsbewoner-plattelander, welke invloed hadden ze op de vrouwenemancipatie?

Deze vragen krijgen extra betekenis omdat ze juist in een periode van vernieuwing in de sport vallen. Het gaat daarbij ruwweg om het tijdperk 1860-1900, toen moderne Engelse sporten als cricket, voetbal, golf, atletiek en tennis ingang in Nederland vonden. Zoals verderop zal blijken, werd ook het recreatieve fietsen toentertijd algemeen als sport gezien. Alleen al vanwege het in verhouding tot het merendeel van de andere sporten grootschalige karakter van het fietsen dienen de fietsclubs nader te worden onderzocht. Op basis van alle bij een sportorganisatie aangesloten leden, komt Stokvis voor het jaar 1900 uit op een totaal van 23.000, Van Bottenburg op 30.000.^{ix} Er moeten rond 1900 duizenden (recreatieve) fietsers zijn geweest. Landelijk gezien waren er rond 1900 vele tientallen fietsclubs, misschien zelfs enige honderden. Toen Wilhelmina in 1898 werd ingehuldigd als Koningin van Nederland, bood 'de' Nederlandse sportwereld haar in de persoon van de onmisbare Pim Mulier na afloop van het 'Nationaal Sportfeest' op 22 september van dat jaar een 'Sportalbum' aan. In dat buitengewoon fraai uitgevoerde boek, dat bewaard wordt in het Koninklijk Huisarchief, zijn maar liefst 61 wielclubs vertegenwoordigd.^x Er zullen op dat moment al (veel?) meer clubs zijn geweest: zo zijn er in het 'Sportalbum' bijvoorbeeld geen Friese wielclubs opgenomen. Een andere aanwijzing daarvoor geeft het aantal ANWB-leden rond 1900: dat bedroeg in 1896 11.000.^{xi}

Ik heb in deze korte bijdrage de bedoeling noch de mogelijkheid op de hiervoor geformuleerde vragen in te gaan. Centraal staat het notulenboek van TOGIDO en vandaaruit behandel ik een aantal onder-

werpen, met name de achtergrond van de leden, het doel van de fietsclub, de relatie stadsbewoner-platte-lander en vrouwenemancipatie. Ik hoop met deze aanzet duidelijk te maken dat het de moeite waard is een veelomvattend onderzoek te doen naar de geschiedenis van de fietsclubs in Nederland.

Een heel bijzonder aspect van het notulenboek van TOGIDO betreft de erin opgenomen illustraties. Op acht van de twintig (voor het merendeel ingekleurde) tekeningen zijn één of meer fietsen te zien. Die vormen daarmee vroeg illustratiemateriaal op het gebied van de fiets. De tekeningen, waarvan er één is gesigneerd, zijn met zekerheid gemaakt door het (toen zeventienjarige) TOGIDO-lid Piet van der Hem, een in zijn tijd nationaal gewaardeerd kunstenaar.^{xii} Ik heb deze studie verlicht met een keuze uit Van der Hems tekeningen.

De start van de eerste fietstocht van TOGIDO, met de hoornblazer voorop en onder het toezien (en zeker ook verschrikte) oog van een hond en twee toeschouwers.

Pieter van der Hem (Wirdum (F.) 9 september 1885 – 's-Gravenhage 24 april 1961) volgde vier jaar lang de Rijks-HBS in Leeuwarden. In 1902 ging hij naar Amsterdam, waar hij na drie jaar aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid de akte Middelbaar Tekenken haalde. Vervolgens studeerde hij van 1905-1907 aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten, ook in Amsterdam. Tijdens zijn verblijf in Parijs (1907-1908) werd hij beïnvloed door onder meer Henri de Toulouse-Lautrec en Théophile-Alexandre Steinlen. Na zijn terugkeer in Nederland werd Van der Hem met schilders als Leo Gestel, Jan Sluyters en Piet Mondriaan - overigens niet door zijn vernieuwende stijl, maar op

Het notulenboek

Het notulenboek van plusminus 17 x 21 cm telt 97 (ongenummerde) beschreven bladzijden. Die betreffen de verslagen van 10 'Algemeene Vergaderingen', de eerste op 26 april 1903, de laatste op 11 april 1906, vijf verslagen van toertochten, de eerste op 3 mei 1903, de laatste op 23 mei 1904, drie verslagen van de jaarlijkse 'Fuif', steeds in maart, en één verslag van de bijdrage van TOGIDO aan de Wilhelminafeesten in Leeuwarden op 31 Augustus 1903. Het boek bevat bovendien, zoals gezegd, 20 tekeningen van Piet van der Hem, en verder 6 foto's van TOGIDO-leden, ergens onderweg genomen op een fietstocht of op een feestavond en daarmee voor deze publicatie weinig interessant. Gezien de gebruikssporen, moeten er meer foto's in het notulenboek zijn geweest.

De leden

Nergens is expliciet te vinden wie de leden van TOGIDO waren. Gelukkig zijn er genoeg aanwijzingen in het notulenboek die het mogelijk maken zich een beeld van hen te vormen. Blijkens de verslagen gedroegen ze zich op bijna iedere Algemene Vergadering (bijzonder roerig. Ze werden daarvoor - tot genoegen van de arm-lastige penningmeester - financieel (overigens licht) bestraft. De verslagen zijn humoristisch, bijna studentikoos van toon en in goed en vrijwel foutloos Nederlands gesteld, met af en toe een woord, passage en zelfs een keer een gedicht in een moderne vreemde taal, terwijl het Fries ook een enkele keer voorkomt. Die geletterdheid komt heel duidelijk naar voren in de vele

grond van zijn ongewone onderwerpkeuze - tot de vertegenwoordigers van het Amsterdamse luminisme gerekend, een vooruitstrevende stroming gebaseerd op het Franse impressionisme. Na zijn succesvolle beginjaar en raakte Van der Hem de aansluiting met de avant-gardisten in Nederland kwijt. Hij legde zich vanaf 1918 vooral op portretkunst van het mondaine leven toe en werd daarin zeer succesvol. Daarnaast verwierf Van der Hem bekendheid als illustrator, politiek tekenaar en ontwerper van affiches. In de sportwereld kreeg Van der Hem naam door zijn jachtafelen, zijn schilderijen van stierengevechten en ook door zijn tekening van Pim Mulier, uitgebeeld als Hamlet met voetbal.^{xiii}

voordrachten van TOGIDO-leden, op feestavonden, maar ook tijdens de fietstochten. De TOGIDO'ers fietsen niet alleen, ze vonden elkaars gezelschap minstens zo belangrijk. Daar wijst bijvoorbeeld de jaarlijkse fuif op. Een bijzonder e vorm van contact ontstond na afloop van een prijsuitreiking op 31 augustus 1903, toen de leden 's avonds laat 'in paartjes' het feestgebouw verlieten [p. 35]. Het staat met dit alles wel vast dat het (voornamelijk?) om leerlingen van middelbare scholen ging.^{xiv} Ik neem aan dat het meer dan één middelbare school betrof: TOGIDO telde een flink aantal leden - in 1903 meteen al veertig - van wie de 'dames' de meerderheid vormden [p. 3]. Leeuwarden had in 1876 zijn HBS voor meisjes gekregen. Verder kende TOGIDO ook aspirant-leden [p. 13], donateurs en donatrices [p. 69], bestaande uit de ouders van de leden [p. 70], en, speciaal voor de toertochten, introducés [p. 59]. Als mijn veronderstelling juist is, dan had TOGIDO een voorganger gehad in het al genoemde De Meeuw, een fietsclub die in 1890 'door leerlingen van eenige inrichtingen van onderwijs' was opgericht.^{xv}

De betrokkenheid van scholier en bij fietsen moet een algemeen verschijnsel zijn geweest. Burkens stelt in 1900 dat 'Het [...] - behoudens enkele uitzonderingen - Hooger-Burgerscholieren en hunne makkers [waren], dien den sport gingen beoefenen.'^{xvi} Ook Immer Weiter was in het leven geropen door middelbare scholieren.^{xvii} Van die achtergrond getuigt eveneens het clublied van Immer Weiter: van het 'Wielruiterslied' zijn de strofen 1, 5 en 6 in het Nederlands, de 2de is in het Duits, de 3de in het Frans en de 4de in het Engels. Hoe populair fietsclubs onder scholieren waren, laten ook jongensboeken rond 1900 zien, bijvoorbeeld Jan Feiths *Uit Piet's vlegeljaren* (1906). Chris van Abkoudes *De fietsclub 'Alle vijf'* (1911), met informatieve 'fietstekeningen' van Louis Raemaekers, draait zelfs rond een jongensfietsclub van HBS-leerlingen. Maar ook andere jongeren stichtten fietsclubs: 'In menig dorp werd een fietsclub opgericht. In het westen van de Marne [van de provincie Groningen] bestond er rond 1900 één, waarvan de jongeren uit de boerenelite lid waren.'^{xviii}

Er is één passage in de TOGIDO-notulen waarin expliciet een mededeling staat over de leeftijd van de leden. Over de A.V. van 21 februari 1904 meldt het notulenboek: 'Veranderd werd Art. 3. De leden mogen

niet ouder dan 22 en niet jonger dan 16 zijn.' [p. 38]. Op zichzelf is deze passage dubbelzinnig - gaat het om het oude of het nieuwe artikel? -, maar omdat het verslag het bij deze tekst laat, neem ik aan dat het hier de nieuwe regeling betreft. Gezien de maximale leeftijdsgr en s zullen niet alleen leerlingen van middelbare scholen lid zijn geweest. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan oud-leerlingen die gingen studeren, zoals Van der Hem.^{xix}

Doel

Het doel van TOGIDO blijkt eveneens nergens expliciet, maar ook hier geven de notulen genoeg aanknopingspunten voor enkele conclusies.

TOGIDO beschouwde zichzelf als een 'sportvereniging' [p. 55]. Het uit het Engels overgenomen woord 'sport' - waarvan het op dit moment oudst bekende gebruik in het Nederlands uit 1847 dateert - werd pas aan het eind van de negentiende eeuw tamelijk algemeen, maar vanaf die tijd ging het met de inburgering ook snel. Het gold als een soort passe-partout: het werd niet alleen gebruikt voor moderne sporten, maar ook voor traditionele volksvermaken.^{xx} Interessant is de motivering van de TOGIDO-leden om de bekende en deftige^{xxi} plaatselijke sportvereniging L[eeuwarder]A[tletische] C[lub] Frisia vanaf 1904 jaarlijks met f 5,- te steunen: 'Togido [zou] hier door [...] naam kunnen maken' [p. 55].^{xxii}

Ontspanning onderweg (in dit geval in Akkrum). De leden Ronner en Buys verzorgden de muziek, de overige TOGIDO'ers maakten zich op de dansvloer.

Als sportvereniging organiseerde TOGIDO uiteraard fietstochten.^{xxiii} Die hadden uitsluitend een recreatief karakter.^{xxiv} Het plezier maken stond voorop: de leden kozen vanzelfsprekend voor een aantrekkelijke route, een bekend einddoel (bijna altijd de in de bossen gelegen pleisterplaatsen Olterterp of Oranjewoud) en voldoende aansteekplaatsen onderweg, met veel aandacht voor de nodige ontspanning (zang, dans, voordracht).^{xxv} Ik heb al gewezen op het belang dat de leden hechtten aan de jaarlijkse feestavond. Dat gold zeker ook voor het bestuur. In zijn openingstoespraak voor de (druk bezochte) tweede 'fuif' (18 maart 1904) merkt de praeses op: 'Een feestelijke vergadering [een fraai eufemisme!] moest voor een Togido-lid even onmisbaar wezen als de Olympische spelen voor een Griek.' [p. 70].

Het enige dat de TOGIDO'ers verder op sportief gebied ondernamen en dan ook nog op verzoek, was hun bijdrage aan de Wilhelminafeesten in 1903. Op het - hoe toepasselijk - Wilhelminaplein, centraal gelegen in Leeuwarden, vertoonden ze op Koninginnedag voor het massaal toegestroomde volk 'hunne kunsten', die bestonden uit 'zaalrijden', 'ringrijden' en 'ballenrace' [p. 30]. Het 'zaalrijden' in kleine ruimtes was een vorm van figuurrijden, en ook de ballenrace en het ringsteken vroegen veel behendigheid. Omdat (fiets)vaardigheid in die tijd niet vanzelfsprekend was, kwamen er speciale rijsscholen. De eerste werd opgericht in 1869 (Amsterdam), terwijl de laatste in waarschijnlijk 1922 dicht ging.^{xxvi} Verder werd eenmaal voorgesteld een (onderlinge) wedstrijd te houden, te weten 'op Pinksteren' 1904 in Olterterp [p. 54], maar het verslag van de fietstocht op Pinkstermaandag 23 mei rept met geen woord over een wedstrijd. Daarmee beantwoordt TOGIDO maar deels aan de activiteiten die zijn vroege voorgangers Immer Weiter en de

Viering van het eenjarig bestaan van TOGIDO.

Leeuwarder Vélocipède Club op hun programma hadden staan: die bestonden volgens Burkens 'hoofdzakelijk in het maken van kleine tochten, in het houden van wedstrijden op de wijze van de harddraverijen [met paarden] op de korte baan, twee aan twee over een lengte van 800 Meter, en in het figuurrijden.'^{xxvii} In het beeld van vooral gezelligheidsvereniging past ook dat de leden het voorstel op de A.V. van 20 mei 1903 om toe te treden tot de 'Friesche Wielrijders?' B[ond]' afwezen [p. 16].^{xxviii}

Fietsen was een kunst, zeker in de beginjaren. Hierboven verliest een aspirant-lid van TOGIDO de controle over het stuur omdat hij te veel aandacht had voor zijn broodje met vlees en Friesche boerenboter'.

Stad – platteland

Hoewel er ook fietsclubs op dorpen werden opgericht, zoals bijvoorbeeld de hiervoor al gememoreerde Groninger voorbeelden laten zien, waren verreweg de meeste toch in grote(re) steden te vinden. Vrijwel alle 61 in het al eerder genoemde *Sportalbum* van 1898 waren in een stad gevestigd.^{xxix} Daarvoor zijn waarschijnlijk de volgende twee hoofdredenen aan te voeren. De steden herbergden meer kapitaalkrachtige inwoners dan het platteland. Fietsen waren duur, zeker in het begin. Lesisz stelt dat de fiets in Nederland 'tot tenminste 1890 een luxe-artikel [bleef]'. Dat veranderde volgens hem omstreeks 1900: de fiets kwam in die tijd 'binnen het bereik van een geschoolde arbeider toen zijn weekloon ongeveer tien gulden bedroeg. Rond 1910 daalden de prijzen flink zodat de goedkoopste Nederlandse fiets 55-70 gulden kostte.'^{xxx} Van niet minder belang voor

de concentratie van fietsclubs in steden zal het verschil in mentaliteit zijn geweest: de vooruitstrevende stad tegenover het conservatieve platteland. Ook bij het overnemen van toen moderne sporten als cricket, voetbal enzovoorts liepen de steden voorop.^{xxxi}

De stedelingen zochten (uiteraard) hun (fiets)vertier op het platteland.^{xxxii} We hebben al gezien dat de favoriete reisperbestemmingen voor de TOGIDO-leden de rustiek gelegen plaatsen Olterterp en Oranjewoud waren. De fiets vergrootte in hoge mate de mobiliteit, waar door stedelingen en plattelanders steeds meer met elkaar werden geconfronteerd. Dat was wennen, voor beide partijen. Uit de talrijke mededelingen daarover beperk ik me tot die van de letterkundige Frans Netscher (1864-1923), die overigens vooral bekend is geworden als getalenteerd fietser, als eerste (en deskundig) fietsjournalist en als eerste hoofdredacteur van het ANWB-blad *De Kampioen*. Netscher schrijft in 1899, dus ten tijde van TOGIDO:^{xxxiii}

'Wij willen niet ontkennen, dat vele wielrijders buiten hun schuld menigmaal het slachtoffer zijn geworden van vélo-kannibalen. Nog te dikwijls worden wij op onze landwegen als vogelvrij verklaard wezens beschouwd, en met woord en daad beleedigd. Helaas, maar te veel hebben wij in sommige streken of gemeenten van ons land te kampen met vooroordeel, afgunst, baldadigheid, onverdraagzaamheid en vernielzucht. Meermalen zijn wij het mikpunt geweest van ophitsing, bekrampende van inzicht en stompzinnig conservatisme.

De gevallen van aanranding en mishandeling, waarbij wij geheel slachtoffer waren en waartoe wij geen aanleiding gaven, zijn legio. In negentig procent der gevallen van bemoeilijking der wielrijders waren dezen lijdende en geen provocerende partij.'

Maar er is ook een andere kant:

'Sommige 'stadsheertjes' bewegen zich op de landwegen alsof zij de heeren der schepping waren; ze zijn aanmatigend, trots, niet inschikkelijk, twistziek [...] en geven alleen door hun irriterende verschijning al aanleiding tot kregeligheid van de zijde der plattelandsbevolking.

Als de bestuurder van een boerenwagen niet vlug genoeg voor hen wijkt, maken zij hem uit voor 'boer' of 'kaffer'; zij gedragen zich wild tegenover de kerkgangers,

houden geen rekening met hun verschil van inzicht en opvoeding, en voegen hun leelijke woorden toe; zij voeren een hoog woord tegen de geleiders van vee, tegen de wachters bij spoorweg-overgangen, tegen sukkelige voetgangers en langzame vrouwen of kinderen. En bij het minste wat hun overkomt, hebben zij den mond vol van hun 'rechten op den weg.'^{xxxiv}

Ook de ontmoetingen tussen de TOGIDO'ers en de plattelandsbevolking verliepen niet steeds vreugdevol voor beide partijen. De notulen melden daarover onder meer: 'Vaak werden we met groote verwondering aangegaapt door de inboorlingen van die streek [tussen Burgum en Tytsjerk], terwijl de heemhonden wel gek geleden. En négligé stoven sommige lui de deur uit.' [p. 13].

Op een andere tocht werden de jongelui lastig gevallen door 'een onbeschofte boer enkerel, die zich veldwachter noemde, bijgestaan door een der gelijk individu' [p. 22], terwijl ze een jaar later worden belaagd 'door een man, die op verschrikkelijk wreede manier het gezelschap [...] verjoeg' [p. 61].

Langzamerhand ontstond er over en weer gewenning. Daaraan heeft, naast de groei van het aantal fietsclubs, uiteraard ook de sterke toename van het aantal 'gewone' fietsers vanaf ongeveer 1900 bijgedragen. Volgens Lesisz verdubbelde het aantal fietsen in Nederland 'tussen 1899 en 1903 tot 187.839 stuks' en

vanaf het eind van de negentiende eeuw kwam er in de vorm van speciale fietspaden ook fysieke ruimte voor de fietsers.^{xxxv} Daarbij heeft de in 1883 als Nederlandsche Vélocipèdisten-Bond opgerichte ANWB een belangrijke gespeeld. De aanleg verliep, mede door 'het onbegrip van plaatselijke [...] bestuurders' overigens moeizaam.^{xxxvi}

Vrouwen aan het sturen^{xxxix}

Ik heb er al op gewezen dat het merendeel der TOGIDO-leden uit (jonge) vrouwen bestond. Vrouwelijke leden waren voor sterk met scholen verbonden clubs als TOGIDO waarschijnlijk een heel natuurlijk gegeven. Botke vermeldt dat het Groninger 't Zandt (rond 1900?) maar liefst twee wielclubs rijk was: 'de damesclub WWW, wat stond voor Wij Willen Wielrijden, en een herengezelschap RIOL, Rijden Is Onze Lust'.^{xl}

Toch zal emancipatie van de vrouw met betrekking tot het wielrijden niet al te gemakkelijk zijn verlopen. Steendijk-Kuypers stelt dat het fietsen 'tot 1890 een sportief herenvermaak [bleef].^{xli} In 1884 schreef mejuffrouw M.F. van Raden uit Den Haag zich in als eerste lid van de Nederlandsche Vélocipèdisten-Bond, twaalf jaar later waren er onder de 11.000 ANWB-leden 992 vrouwen. De eerste damesfietsclub werd op 17 mei 1893 te Den Haag opgericht, onder de 'veelzeggende naam 'Honni soit qui mal y pense.'^{xlii} Ook Burkens getuigt in 1900 van de moeilijke weg die vrouwen in dit opzicht moesten gaan:

Ook dieren moesten aan de fietsers wennen. Meteen al op de eerste tocht kreeg een TOGIDO-fietsster een kat onder het wiel en tijdens de derde tocht raakte, naast een 'woest in het rond springende oranjeleukige koe, geleid door een dito landbouwer', ook de 'vroolijke schare' fietsers in 'paniek'.

'Allengs kwamen er meer wielrijders, ouder en begonnen zich, al waren het ook uitzonderingen, op den wielersport toe te leggen en ook de vrouwe, hoewel meestal slechts de bloem in knop, begon onzen sport te steunen.

Hier ook de strijd tegen de bekramptheid der Nederlanders, die alles ongepast vinden wat ongewoon is - en destijds bestond dit verschijnsel nog in sterker mate dan thans. - Onze jonge meisjes, zij wilden wel rijden maar .... Zij werden afgeschrikt door de onbetamelijke woorden, welke ieder minder beschaafd individu (en hoe weinig Nederlanders zijn beschaafd!) zich geruchtigd achtte haar achterna te schreeuwen onder het geginnegap van zijn kornuiten en het gemeesmuil van heeren! Zij waren bang voor de zeer lange, doch nog veel scherper tong van de buurvrouw, die over gordijntjes of achter horretjes het spionage-systeem beoefende als het jeugdige sportzusje uitreed. Ja, een jong meisje op een driewieler - van een safety was het te gek om te spreken - werd in die dagen (zij liggen nog geen 10 jaar achter ons, lezer) beschouwd als een vrouw, die ten koste van haar fatsoen een man wilde veroveren. Het wielrijden van dames was in die dagen in

Nederland uit den booze!

En dat wij hier niet over drijven bewijst ons de Kampioen, het blad dat vocht voor de verbodiging van den sport. In 1889 lezen wij in het orgaan van den A.N.W.B.: 'Wij zagen te Scheveningen een dame op een veiligheids-wieler en kunnen niet zeggen dat deze proefve als welgeslaagd beschouwd kan worden.'^{xliii}

Netscher benadrukt sterk dat de fiets een middel voor de vrouw is om zich te emanciperen:

'En die bedoelde heilzame uitwerking ['een 'verferming' der vrouwelijke eigenschappen in de vrouwe'] heeft het gebruik van het rijwiel op veel vrouwelijke karakters en gestellen gehad. Het is mogelijk juist op tijd gekomen om een ontaarding, die door de moderne levenswijze van weelderige verfining, in sommige kringen zich meer begon uit te breiden, in haar voortgang te stuiten. Veel vrouwen hebben door het rijwiel meer onafhankelijkheid, meer initiatief, meer ferme en meer gezondheid gekregen.

Want te ontkennen valt 't niet, dat het rijwiel in

Het algemeen aanwezige verzet tegen de wielrijders kwam, pikant genoeg, niet alleen van plattelanders en onwillige bestuurders. Ook de al meermalen aangehaalde Jan Cornelis Burkens, hoofdbestuurder van de ANWB en notaris te Haarlem, had in 1899, dat wil zeggen ten tijde van zijn ANWB-secretariaat (van 1891-1901), bedenkingen tegen de toenemende massificatie van het rond 1888-1890 volgens hem nog 'opgewekt wielerveen':

'Het wielrijden was nog niet populair - in de onaangename beteekenis van het woord. Het waren menschen van één beschaving, van eenzelfde maatschappelijke positie, die reden [...].

Toen ter tijde was er nog geen kwestie van, dat slagerejongens met hunne vette manden, die voorop het rijwiel hangen, ons van de kleine steentjes joegen. De 'sportfiguur': een lummel van 18 jaar, zonder boord of overhemd onder zijn pandjesjas, met een paar rode pantoffels aan de voeten, een deukhoed op het hoofd en een lange meerschuijen sigarenpijp met brandende sigaar

in den mond, voor overgebogen in een would-be-racehouding, was nog onbekend. Dienstboden huurden op Zondagmiddag nog geen rijwiel van hun verval en de demi-mondaines wierpen in de parken onzer groote steden hunne lonken nog niet af van haar fiets [...].'

'En nu [in 1899] naderen wij den glorie-tijd van het rijwiel zijn 'gouden eeuw', de jaren 1895-1896-1897 en 1898. Een ieder, die geen rijwiel had kocht er een, het werd een manie om wiel-te-rijden of zich voor wielersaken te interesseeren [...]. Oud en jong, rijk en arm alles kocht rijwielen dure of goedkoope.

Bij honderden snorden zij langs de wegen. Elke andere sport werd er door in de schaduw gesteld, lawntennis, cricket, voetbal, roeien alles leed onder de cyclomanie.'^{xxxvii}

Officieel trok Burkens zich in 1901 'wegens drukke werkzaamheden uit het dagelijks bestuur' van de ANWB terug, maar met zo'n opvatting paste hij ook niet in een organisatie die zich zo sterk maakte voor de belangen van het wielerveen - (en vanaf 1904-1905 ook het auto-) toerisme.'^{xxxviii}

enkele opzichten ook als een maatschappelijke hervormer heeft gewerkt, en dat in vele huisgezinnen, sinds zijn introductie, er wijziging in verhoudingen en gewoonten is gekomen, die een gelukkigen invloed heeft uitgeoefend op de positie van de getrouwde vrouw en het jonge meisje.

De jonge vrouw, vroeger, door gemis aan beter e of andere bezigheid, wel wat veel slavin van de erg materiele beslommingen van haar huishouden, de vrije uren van den dag veelal aanvullend met de vervaardiging van gewoonlijk vrij nuttelooze handwerkjes, of 't afleggen van visites met de daaraan verbonden conversatie-onnoodigheden; het jonge meisje in veel gevallen beschikkend over meer vrije tijd dan arbeid om dien aan te vullen, vroeger zelden ongechaperoneerd^{xliv} uitgaande, en na een wandeling waarop slechts stadslucht werd ingeademd, haar middag eindigend met een bezoek aan den confiseur à la mode: - zij beiden bestijgen nu haar elegant stalen voertuigje, dat haar binnen enkele oogeblikken buiten de stad, in de frissche natuur brengt.^{xlv}

Vrouwen aan het besturen

Ik heb in de door mij gebr uikte literatuur geen gegevens aangetroffen over bestuurlijke functies van vrouwen in wielrijdersclubs. Toch zijn die uiteraard van belang: ook zij geven immers inzicht in de man-vrouw-verhoudingen. Hoewel ik er geen speciaal onderzoek naar heb gedaan, lijkt het me wel vast te staan dat het besturen van sportclubs, zeker de negentiende-eeuwse, een mannenaangelegenheid was.

TOGIDO kende in het begin ook in bestuurlijk opzicht een opmerkelijke vorm van emancipatie. Tot 'president' van het eerste bestuur werd weliswaar een man (S.G. Zwart) gekozen, maar 'mej. G. bij de Leij' werd tot vice-presidente, 'mej. F.C. bij de Leij' tot secretaris en 'mej. R. Boersma' tot vice-secretaris gekozen. Was de penningmeester weer een man (F.T. Huizinga), de twee functies van 'captain'^{xlvi}, die ook deel van het bestuur uitmaakten, werden bekleed door een man (D. Koopmans) en een vrouw (S. Kool) [p. 4]. Het bestuur bestond dus uit drie mannen en vier vrouwen. Had die redelijk harmonieuze verdeling van de bestuursfuncties te maken met de achtergrond van de leden? De meisjes die rond 1900 een middelbare school bezochten, vormden uiteraard in emancipatoir opzicht een voorhoedegroep, een gegeven waaraan de mannelijke

leerlingen gewend zullen zijn geweest.

Maar al op de A.V. van 20 mei 1903 werden de machtsverhoudingen gewijzigd [p. 17]. De leden besloten namelijk dat de tweede voorzitter een man moest zijn evenals de tweede captain (daarmee waren dus beide captains mannen). In die functies werden 'de Heer Maathuis' resp. 'de heer P. Smids' benoemd. Daardoor werd 'Mej. G. bij de Leij' tot gewoon bestuurslid gedegradeerd. Een andere maatregel gold de beide captains: die hoorden niet langer tot het bestuur. Dat werd met twee gewone leden uitgebr eid (naast G. bij de Leij 'mej. S. Kool'. De (niet genotuleerde) conclusie moet dus zijn dat het bestuur nog steeds bestond uit drie mannen en vier vrouwen, maar dat de leiding van de club - bestaande uit de voorzitter en de vice-voorzitter - in handen was van mannen evenals die van de toertochten. De notulen geven geen uitsluitsel over de redenen van deze veranderingen. Ze zijn des te opmerkelijker als we ervan mogen uitgaan dat de vrouwen een maand na de oprichting van TOGIDO nog steeds de meerderheid van de leden vormden.^{xlvii}

Op de A.V. van 21 februari 1904 volgde in dubbele zin een verdere afname van het vrouwelijk aandeel in het bestuur. De functies van voorzitter, vice-voorzitter, secretaris en penningmeester kwamen alle in handen van mannen, voor de vrouwen bleven het vice-secretariaat en twee gewone bestuurszetels over [pp. 38-39].

Des te verrassender is de radicale verandering waartoe de A.V. van 11 april 1906 besloot, tegelijk ook de laatst genotuleerde vergadering. Daarop werd een volledig nieuw bestuur benoemd van zes personen, behalve de secretaris allen bestaande uit vrouwen [p. 96]. Dát er vrouwen in het bestuur zaten, zal ongetwijfeld weer te maken hebben met hun (royale) aandeel in het ledenbestand.^{xlviii} Ook nu werden de wijzigingen niet gemotiveerd.

Een reden zou kunnen zijn dat TOGIDO al na drie jaar een weinig bloeiend bestaan meer kende. De A.V. van 28 januari 1906 had officieel niet mogen doorgaan omdat er 'relementair te weinig leden waren, maar besloten werd wél te vergaderen 'om de club niet onnoodig op kosten te jagen' [p. 84]. De enige weken daarvoor uitgeschreven vergadering moest al worden afgelast omdat er maar acht leden aanwezig waren [p. 84]. Ook de vergadering van 11 april was 'weinig druk

bezocht' [p. 96]. Dat TOGIDO op niet al te vaste grond stond, komt ook naar voren uit de vele bestuurswisselingen. Er duiken voortdurend nieuwe namen op. Een breekpunt in de continuïteit is misschien het bedanken geweest van de eerste voorzitter, S.G. Zwart. Die bekleedde het voorzitterschap tot 28 januari 1906, maar werd toen - na bijna drie jaar - opgevolgd door 'de heer M. Feenstra' [p. 85]. Maar die hield het op zijn beurt dus al op 11 april 1906 voor gezien.

Het nieuwe, bijna geheel uit vrouwen bestaande bestuur, heeft, afgaande op de notulen, niet veel meer kunnen doen. Er werd besloten dat 'men op Hemelvaartsdag naar Oranjewoud zou gaan en op 2^e Pinksterdag naar Olterterp'^{xlix} [pp. 96-97]. Die intussen maar al te bekende bestemmingen hebben mogelijk weinig stimulerend gewerkt. Of TOGIDO ze in 1906 ook daadwerkelijk heeft aangedaan, is onduidelijk: de net aangehaalde passage vormt de voorlaatste zin van het notulenboek. Daarmee lijkt er een droevig einde te zijn gekomen aan de eens zo vrolijke club van jonge mannen en vrouwen.

De club werd regelmatig geplaagd door fietspech. Hier wordt de fiets 'van den heer Wassenaar' gerepareerd. Is de ketting eraf gelopen? Het gaat zo te zien om een safety-fiets.

Besluit

In tegenstelling tot de knorrige geluiden van Burkens komt uit de stukken - niet alleen die van TOGIDO - naar voren dat ook nog aan het eind van de hier door mij beschreven periode (1871 - 1906) vooral vertegenwoordigers van de maatschappelijke bovenlaag voor

hun plezier fietsten. Het ging daarbij veelal om jonge mensen (een feit dat in het algemeen voor de toen beoefende sporten gold). Ik heb aan de hand van enkele cijfers proberen duidelijk te maken dat er rond 1900 toch al gauw enige duizenden recreatieve fietsers moeten zijn geweest. Die hebben waarschijnlijk meer onrust veroorzaakt dan wij ons kunnen realiseren.

De fietsers hebben wellicht ook nog op een heel andere manier voor onrust gezorgd. TOGIDO zal niet de enige schoolclub zijn geweest met vrouwen in het bestuur. Wat is hun rol geweest in het emancipatieproces van de vrouw? Daarbij zou niet alleen gekeken moeten worden naar hun plaats in fietsclubs, maar, mede op grond van het grote aantal daarvan, ook naar hun invloed op emancipatieprocessen in bredere zin.

ⁱ Daarnaast is ook het woord 'wielerclub' in de door mij beschreven periode volop in gebruik. Ik kies voor het woord 'fietsclub' omdat het notulenboek over de oprichtingsvergadering meldt: 'Algemeene ledenvergadering van de Leeuwarder Fietsclub TOGIDO' [p. 3]. Ook in het 'Welkomslid', geschreven ter gelegenheid van het eenjarig bestaan van TOGIDO, wordt de term 'fietsclub' gebruikt [p. 42]. Maar in het notulenboek is ook de aanduiding 'wielerclub' te vinden, bijvoorbeeld in de kop: 'Algemeene Vergadering van de L.W.C. Togido op Zondag 21 Februari 1904' [p. 36].

ⁱⁱ Onder inventarisnummer 312. Dat de notulen bewaard zijn gebleven, is gezien het soort leden van TOGIDO opmerkelijk.

ⁱⁱⁱ Blijkens een bericht uit de *Leeuwarder Courant* van 9 oktober 1888 (p. 2) is de Leeuwarder Vélocipède Club opgericht in 1874. Jan Cornelis Burkens dateert nog wat preciezer: 12 mei 1874. Zie: Jan Cornelis Burkens. 'Wielrijden'. In: Jan Feith. *Het boek der sporten*. Amsterdam, 1900, p. 227. De notulen van de club zijn niet bewaard gebleven.

^{iv} *Leeuwarder Courant*, d.d. 13 februari 1890 (p. 1) resp. 10 juni 1895 (p. 1).

^v Johannes Marius Fuchs en Willem Jacob Simons. *Geschiedenis van de fiets*. Alkmaar, z.j., p. 28. Burkens (*a.w.* noot 3, p. 237) concludeert in 1899: 'Wij kennen thans geen rijwiel zonder luchtbanden'.

^{vi} Uit Simons en Fuchs, *a.w.* noot 5, p. 26.

^{vii} De beste aanzet biedt wellicht nog Voort, in 't zadel, kameraden; honderd jaar fietsen in Nederland (Amsterdam, z.j. [1968])

van Johannes Marius Fuchs en Willem Jacob Simons. Daarnaast is *Honderd jaar fietsen in Nederland 1850-1950; over het begin van de fietscultuur*. Wrocław, 2004), de doctoraalscriptie van Radoslaw Lesisz, van belang (op internet te raadplegen via:

rowery.eko.org.pl/UserFiles/File/biblio/praca_mgr_RLesisz). De geschiedenis van het wielrennen daarentegen is wel goed gedocumenteerd, maar aangezien dat onderwerp buiten het thema van mijn artikel valt, ga ik er verder niet op in.

viii Ewoud Sanders. *Fiets; de geschiedenis van een vulgair jongenswoord*. Den Haag, 1996.

ix Rudolf (Ruud) Stokvis. *Strijd over sport; or ganisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer, 1979, p. 37; Maarten van Bottenburg. 'Verbreiding en onderscheiding; enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland'. In: Wilfred van Buuren en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport; hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000, pp. 221-222.

x Zie: www.koninklijkhuis.nl/content.jsp?objectid.

xi Zie: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, p. 52.

xii In het verslag van de eerste feestavond (26 maart 1904) staan overigens Van der Hems laatste tekeningen. Zijn naam wordt in het notulenboek twee keer genoemd (één keer in het verslag van 21 mei 1903 [p. 28] en één keer in dat van 29 mei 1903, wanneer hij tot lid van de kascommissie wordt benoemd [p. 28]). Toen TOGIDO werd opgericht, zat Van der Hem al in Amsterdam. Mogelijk was het voor hem daar om bezwaarlijk (actief of, in de terminologie van toen, werkend) lid van de club te zijn.

xiii Zie over Van der Hem: Germa van Heerbeek. *Piet van der Hem 1885-1961* [tentoonstellingscatalogus Fries Museum, Leeuwarden 28 februari – 13 april 1987]. Leeuwarden, 1987. Van dezelfde auteur is beknopte informatie over Van der Hem te vinden op:

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/hem en ook in: 'Piet van der Hem (1885-1961); geliefd kunstenaar die zijn eigen weg ging'. In: *Fryslân*, jrg. 6 (2000), nr. 2, pp. 30-32.

Een afbeelding van Pim Mulier als Hamlet is o.m. te vinden in: Marcus Jan Adriani Engels. *Honderd jaar sport*. Amsterdam, z.j. [1960], p. 55. Van der Hem mag dan bij wijze van aardigheidje fietsillustraties hebben gemaakt, Henri de Toulouse-Lautrec en Jan Sluyters deden dat als professioneel kunstenaars. Zie daarvoor bijvoorbeeld: Titia M. Berlage e.a. (red.). *De Fiets* [tentoonstellingscatalogus museum Boymans-Van Beuningen]. Rotterdam, 1977, pp. 106-107 resp. 126.

xiv (Tijdrovend) onderzoek naar de in de verslagen genoemde namen zou ongetwijfeld nog wat gedetailleerder informatie over de (school-)achtergrond van de TOGIDO-leden opleveren.

xv *Leeuwarder Courant*, 13 februari 1890, p. 1.

xvi 'Burkens, *a.w.* noot 3, p. 229.

xvii Radoslaw Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 47-48.

xviii Jnte Botke. *Boer en heer; 'de Groninger boer 1760-1960'*. Assen, 2002, p. 477.

xix Zo meldt het notulenboek [p. 89]: 'Soodt en Albers kwamen uit Amsterdam over om te genieten v/h groote feest, de Togido-fuif'.

xx Ik heb over dit onderwerp een uitvoerige publicatie in voorbereiding (binnenkort te verschijnen in: *Sportimonium*).

xxi L. A.C. Frisia werd, als cricketclub, in 1883 opgericht door mr. Pieter A.V. baron Van Harinxma thoe Slooten (de later commissaris van de Koningin in Friesland) en 'een 19-tal vrienden'. 'Die oudste Frisianen vormden aanvankelijk een intieme vriendenkring, daarna werd de club er lange jaren een die z'n leden recruteerde uit Gymnasiasten en H.B.S.ers'. Zie: H.J. Schulte. 'Frisia's historie'. In: *Gedenkboek L.A.C. Frisia*. Z.p., 1923, pp. 2-3. Het valt, gezien de gemeenschappelijke achtergrond van TOGIDO en L.A.C. Frisia, niet uit te sluiten dat voor wat de mannen betreft een aantal van hen lid van beide verenigingen was.

xxii Een jaar later wordt de steun overigens al weer ingetrokken: de kas blijkt 'niet zoo erg goed gevuld' [p. 65]).

xxiii Zoals gemeld zijn daarvan in het notulenboek vijf beschreven (drie in 1903 en twee in 1904), maar ook voor 1905 en 1906 stonden er blijkens de verslagen [pp. 63, 79 én 83-84] resp. [pp. 96-97]) twee tochten op het programma.

xxiv Wel werden er flinke stukken afgelegd, zeker voor die tijd: ik schat dat de fietstochten zo'n 65 tot 85 kilometer besloegen.

xxv Ook Burkens (*a.w.* noot 3, p. 229) wijst op het onbezorgde karakter van de fietsclubs: 'in 1881 en 1882 werden de eerste clubs opgericht van jongelui, die grotere tochten maakten. In lange rijen, met een hoornblazer voorop, trokken zij uit, deden de wegen weerklinken van hun gezang, brachten de dorpen in opstand, doordat de menschen uitliepen, hetzij om het nooit geziene diergeruischlooze voertuigen, hetzij om zich te vermaken met de snaaksche streken, waardoor die vroolijke jeugd hunne pleisterplaatsen als 't ware nieuw leven in bliezen.'

xxvi J.W. Fuchs en W.J. Simons. *Allemaal op de fiets in Amsterdam*. Amsterdam, 1978, p. 25. Zie ook: Fuchs en

Simons, *a.w.* noot 7, pp. 15-25. De TOGIDO-leden hebben ook regelmatig ongelukken, veroorzaakt door bijvoorbeeld vallen [pp. 13 en 61], plotseling afstappen [p. 7] en tegen elkaar aan fietsen [p. 20]).

xxvii Burkens, *a.w.* noot 3, p. 228.

xxviii Het is niet duidelijk welke bond precies wordt bedoeld. Het kan heel goed gaan om de in oktober 1886 te Harlingen opgerichte 'Algemeen Friesch[e] Wielrijders Bond' (*Leeuwarder Courant*, 4 oktober 1886, p. 1). Maar het zou misschien ook een andere vereniging kunnen betreffen en dan had de afwijzing met leeftijdsgr enzen te maken had. Op 10 juli 1898 werd te Leeuwarden door 'den Algemeenen Nederlandschen Wielerbond in Friesland (Afdeling X)' voor leden van 23 jaar en ouder de vereniging 'Bondsbelang' opgericht (*Leeuwarder Courant*, 12 juli 1898, p. 1). In dat geval konden de TOGIDO'ers, die immers tussen de 16 en 22 moesten zijn, geen lid worden.

xxix Hetzelfde beeld geven Fuchs en Simons (*a.w.* noot 7, pp. 40-41) in hun overzicht van 47 fietsclubs tussen 1872 (moet zijn 1871) en 1887.

xxx Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 21-22.

xxxi Zie daarvoor bijvoorbeeld: Cees Miermans. *Voetbal in Nederland; maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen, 1955, pp. 67-81; Stokvis, *a.w.* noot 9, pp. 47-49; Van Bottenburg, *a.w.* noot 9, pp. 222-229; dezelfde. *Verborgene competitie; over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Nieuwegein, 2004², pp. 125-127.

xxxii Dat betekent natuurlijk niet dat er in de steden niet werd gefietst. Het was juist andersom: toen de fiets eenmaal binnen het bereik van grotere groepen kwam, werd die een algemeen verschijnsel in de steden. Zie ook Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 35-38.

xxxiii Stijl en rijkdom aan informatie rechtvaardigen naar mijn mening de lengte van dit en de volgende citaten.

xxxiv Frans Netscher. *Uit mijne Sportportefeuille*. Amsterdam, z.j. [1899], pp. 30-31. *Uit mijne Sportportefeuille*, dat overigens voor een deel bestaat uit eerder gepubliceerde artikelen in *De Kampioen*, valt te beschouwen als het eerste Nederlandstalige boek waarin serieus over fietsen en wielersport wordt geschreven. Snel daarna volgt de uitvoerige bijdrage (pp. 225-260) van Jan Cornelis Burkens in *Het boek der sporten* (1900) (zie noot 3). Vanwege de overlast voorzagen fietsers zich van 'zweepen en korte stokken om menselijke en dierlijke onverlaten van het lijf te houden. In Duitsland wapenden fietsers zich zelfs met revolver, niet om kogels, maar om kleine ladingen keukenzout of peper op hun aanvallers af te vuren.'

(Fuchs en Simons *a.w.* noot 7, p. 70).

xxxv Lesisz, *a.w.* noot 7, pp. 58 resp. 43-47.

xxxvi Dick Schaap. *Een eeuw wijzer 1883-1983; 100 Jaar Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB*. Den Haag, 1983, p. 152. Zie voor de aanleg van de (eerste) fietspaden ook pp. 163-166. Zie voor de aanvankelijk moeizame verhouding tussen overheden en fietsers in het algemeen: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, pp. 73-85.

xxxvii Burkens, *a.w.* noot 3, p. 245 resp. 248.

xxxviii Schaap, *a.w.* noot 36, p. 59 resp. 44.

xxxix Zie voor de positie van fietsende vrouwen aan het eind van de 19de eeuw (met name voor wat betreft mode, maatschappelijke acceptatie en gezondheidsaspecten): Jacoba (Koos) Steendijk-Kuypers. *Vrouwen-beweging; medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam, 1999, pp. 175-213. Zie ook: Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, pp. 52-68.

xl Botke, *a.w.* noot 18, p. 477.

xli Steendijk-Kuypers, *a.w.* noot 39, p. 189

xlii Fuchs en Simons, *a.w.* noot 7, p. 52.

xliii Burkens, *a.w.* noot 3, pp. 240-241.

xliv Zie daarover ook Steendijk-Kuypers, *a.w.* noot 39, p. 195 resp. 199-201.

xlv Netscher, *a.w.* noot 34, p. 18.

xlvi Captains, voorzien van een hoorn, hadden een regelende taak bij de fietstochten: zij gaven met 'hoorn geschal' het sein tot vertrek [p. 6], controleerden of de weg veilig was [p. 6] en er geen 'toeristen' (zoals de TOGIDO'ers zichzelf in overeenstemming met het gangbare taalgebruik noemden) [p. 7] achterbleven. In de A.V. van 21 februari 1904 werd bovendien besloten dat de captain 'over het doel der tocht' besliste [p. 39].

xlvii Daar lijkt het wel op. Aan het eind van de vergadering liepen 'de dames' (om een overigens heel andere kwestie) weg. De voorzitter sloot de vergadering 'ten aanhoore van ongeveer 4 à 5 leden' [p. 17].

xlviii Illustratief in dit opzicht is de gang van zaken bij kaatsen. Pas toen vrouwen (en meisjes) op betrekkelijk grote schaal gingen kaatsen - de jaren zeventig van de vorige eeuw - namen ze ook zitting in kaatsbesturen. Het heeft overigens tot 1987 geduurd voordat de eerste vrouw in het hoofdbestuur van de Koninklijke Nederlandse Kaats Bond werd gekozen.

xlix De fietstochten werden vrijwel altijd op die beide dagen gehouden.

Op de fiets naar Deventer

Nico van Horn

In het Stadsarchief van Deventer ligt al bijna honderd jaar een onaangeroerde schat, een schone slaapster die het verdient wakker gekust te worden. Het betreft vier archiefdozen met archivalia van de allereerste vélocipèdeclub in Nederland 'Immer Weiter'.

De club werd op 22 oktober 1871 opgericht door een aantal Deventer scholieren. Ook de iets oudere J.A. Coldewey speelde een rol bij de oprichting. Diezelfde Coldewey heeft waarschijnlijk met kapitaal van hem of zijn vader meegeholpen aan de vestiging en ontwikkeling van de rijwielfabriek H. Burgers in Deventer, één van de eerste fietsfabrieken in Nederland. De club Immer Weiter heeft het tot 1906 of 1907 volgehouden. De club werd gezien als wat terughoudend en traditioneel bij de zich razendsnel ontwikkelende wielersport. Bij de ondergang van Immer Weiter waren de bestuurders zo kien om het archief te schenken aan het Stadsarchief. Vaandels en vlaggen verhuisden naar het Stedelijk Museum, terwijl ook de ANWB (in Den Haag) beschikt over enkele 'realia' van Immer Weiter. En nog nooit is, ondanks de rijkdom aan materiaal, een fijne publikatie over Immer Weiter verschenen.

Grote inspiratiebron voor de activiteiten van Immer Weiter was smid H. Burgers die als één der eersten in ons land fietsen ging vervaardigen. Helaas is van het archief van de rijwielfabriek van Burgers bitter weinig overgebleven. Wel weten we dat de zaak van Burgers, in 1896 een NV werd met als groot-aandeelhouder J.A. Coldewey. De oprichting van Immer Weiter in 1871 was overigens niet het beginpunt van fietsen in Nederland. Er werden al in de jaren zestig van de negentiende eeuw regelmatig wedstrijden gehouden, zoals in Friesland. Ook waren er al importeurs van fietsen en er waren Nederlanders die zelf fietsen probeerden te maken, in Amsterdam, Deventer, Warffum, Groningen en, zoals vermeld, Deventer.

De tweede vélocipèdeclub in Nederland is blijken de notulen van Immer Weiter actief geweest in Brummen, en wel op de "Fransche school", ofwel het Instituut Spaanschweerd aan de Br onkhorsterweg 27. Overigens niet al te ver van Deventer. Maar deze club kwam oorspronkelijk uit Apeldoorn. Het instituut Spaanschweerd in Brummen was in 1872 opgericht door onderwijzer Balthazar Jan von Pritzelwitz van der Horst.ⁱ Deze man was daarvoor uit Apeldoorn geko-

men, waar hij al naam had gemaakt met zijn Van Kinsbergenschool. In Brummen begon hij met een dertigtal jongens en in de hoogtijdagen had hij zestig leerlingen, vrijwel allen van protestants-christelijke huize. De school is te beschouwen als een brugklas, een voorbereiding op VWO. Over de school is verder weinig bekend,ⁱⁱ wel kreeg de school van de gemeente Brummen het niet onaanzienlijke subsidiebedrag van f 1.500 per jaar. Tussen 1878 en 1880 zou een bekende leerling daar twee jaar tot 1880 verblijven, Pim Mulier. De fietsclub 'Voorwaarts' vroeger verbonden aan de Van Kinsbergenschool in Apeldoorn verhuisde in 1872 met Von Pritzelwitz mee naar Brummen, en was de eerste tegenstander van de club "Immer Weiter".

Er verreezen meer fietsclubs in de buurt: Zutphen, Arnhem en opnieuw Apeldoorn kenden al clubs vóór de oprichting van de ANWB in 1883. De ranglijst die de ANWB aanhoudt en die we ook terugvinden in het grote boek van G.J.M. Hogenkamp (*Een halve eeuw wielersport*, 1916), wordt braaf doorjan en alleman overgepend. Een aantal in de notulen van Immer Weiter genoemde clubs is bijna tien jaar ouder dan de boeken doen geloven. Of het allemaal belangrijk is? Misschien niet. Wel is het belangrijk dat het archief van Immer Weiter eens goed wordt uitgeplozen. Alles zit in die dozen: notulen, correspondentie, wedstrijdverslagen, wielerkantjes, lijsten. Wie kust de schone slaapster wakker?

ⁱ Bevolkingsregister Gemeente Brummen, Streekarchief Zutphen, 1872-1890, 30-356.

ⁱⁱ Het archief van de school Spaanschweerd is helaas verloren gegaan

Publicaties

Wilfred van Buuren

Boeken

Biografieën

Borst, Hugo e.a., *Willem van Hanegem* (De Buitenspelers, Kats 2007). 519 p., ill. € 59,50.

Dam, Eppie, *De stayer. De weg van Henk Kroes* (Van Wijnen, Franeker 2007). 408 p. € 29,90. Kroes was voorzitter van de Elfstedentocht.

Donker, Martin, *Tonny. Ton van der Linden 75 jaar* (Uitgeverij Voetspoor, Utrecht 2007). 104 p., plus dvd. € 25.

Hulsing, Gerrie, *Cees Stam. Godfather van een wielerdynastie* (Op den Vinken, Purmerend 2007). Zaanse toppers dl. 4. 164 p. € 14,95.

Knippen, Marco, *Lornah Kiplagat. Het meisje van de nacht* (Conserve, Schoorl 2008). 192 p., ill. € 16,95.

Rijpstra, Jan, *Terugslaan bij tegenslag. Het inspirerende verhaal van Sharon Walraven* (Arko Sports Media, Nieuwegein 2007). 104 p., ill. € 19,95. Walraven is rolstoeltennisster.

Snoep, Huub, *Jaap Havekotte* (Tirion Sport, Baarn 2008). 124 [+ 16] p., ill. € 14,95. Over de ontwerper en fabrikant van Viking-schaatsen.

Tempelman, Walter, Chris Rolandus en Ardie den Hoed (samenst.), *Bep van Klaveren 100 jubileumboek* (Stichting Bep van Klaveren Memorial, Rotterdam 2007). € 7,95.

Diversen

Baars, Marco en Hanneke Wetzeler (samenst.), *Trouw aan uwe kleuren. Herinneringsboek Fortitudo 1919-2007* (Baars & Wetzeler, Culemborg 2007). 95 p., ill. plus dvd met foto's.

Blokdijk, Peter en Boudewijn Warbroek, *Legioen! De eeuwige liefde voor Feyenoord 1908-2008* (De Fontein, Baarn 2008). 208 p., ill. € 19,95.

Bos, Jan, Peter Capel en Kick Wittkämper, *100 jaar KNMC 1907-2007* (KNMC, Nieuwegein 2007). 240 p., ill. Jubileumboek bij het eeuwfeest van de Koninklijke Nederlandse Motorboot Club.

Hoof, Marcelle van, *Historische grond. Met Ajax op reis door Europa* (Tirion Sport, Baarn 2008). Ajax Bibliotheek dl. 1. 240 p., ill. € 24,95.

Klippus, Hans en Leo Stofkooper, *De Derby. De waarheid achter de Spakenburgse rood-blauwe twisten* (Tirion Sport, Baarn 2007). 144 p., ill. € 16,95.

Molenaar, Arjan, *Ede sportief. De geschiedenis van sportpioniers in Ede en voetbalvereniging Ede* (Gemeentearchief Ede, Ede 2007). Historische Cahiers Ede dl. 5. 112 p., ill. € 9,90.

Molenaar, Arjan en Rien Bor, *Het Groen-Witte Bolwerk. De*

historie van WVV Wageningen 1911-1954 (Gemeentearchief Wageningen, Wageningen 2008). 172 p., ill. € 29,95.

Nieuwland, Date (tekst), Hendrik Porte e.a. (samenst.), *O.G. Huizum 100 jaar. Onderling Genoegen 100 jaar, 1907-2007* (K.V. Onderling Genoegen, Huizum 2007). 186 p., ill. Kaatsen.

Oudenaarden, Jan, *Hand in hand kameraden. 100 jaar Feyenoord in meer dan 100 verhalen* (Van Gennep, Amsterdam 2008). 302 p. € 14,95.

Raats, Bertus, *Geschiedenis van het Amsterdamse wegwielrennen. Van straatronde tot Olympisch eremetaal. Zesde deel: 1964-1970* (Raats, Amsterdam 2008). 228 p., ill. € 15,50.

Roggeveen, Peter, *Aan de hengel. Openluchtzwembaden in de Zaanstreek, toen en nu* (Stichting Uitgeverij Noord-Holland, Wormerveer 2007). 132 p., ill. € 17,50.

Stokvis, Ruud en Ivo van Hilvoor de, *Fitter, harder, mooier. De onweerstaanbare opkomst van de fitnesscultuur* (Het Sporthuis/De Arbeiderspers, Amsterdam 2008). 272 p., ill. € 21,95. Boek van socioloog Stokvis en filosoof Van Hilvoor met veel aandacht voor de geschiedenis van fitness en fitnessidealen.

Verkamman, Matty en Taco van den Velde, *Oranje Toen en Nu deel 7, 1959-1963 2006-2007* (De Buitenspelers, Kats 2007). 320 p., ill. € 34,50. Nederlands voetbalelftal.

Verweel, Paul, *Respect in en door sport* (SWP, Amsterdam 2007). 48 p. € 9,60. Oratie van hoogleraar Verweel op de Richard Krajčiek Leerstoel voor Bestuur en organisatiewetenschap, Universiteit Utrecht.

Tijdschriftartikelen

Brouwer, Erik, 'Het spierballenvoetbal van Hakoah', in: *Hard Gras* afl. 58 (februari 2008), p. 45-60. Over sport en zionisme: de joodse voetbalclub Hakoah uit Wenen.

Burg, Cor van den, e.a., 'KNVvL 100 jaar', Themanummer *Air Sports Mail*, jrg. 24, nummer 5 (november 2007) 54 p., ill. Speciale aflevering t.g.v. 100 jaar Koninklijke Nederlandse Vereniging van Luchtvaart.

Galesloot, Hansje, 'Bevroren borstplaat. Kwakkelwinters deden eerste Nederlandse kunstijsbaan de das om', in: *Ons Amsterdam* jrg. 60, afl. 1 (januari 2008), p. 26-29.

Rooijen, Pim van, 'De oudste negen van Nederland zijn 100 jaar. Eeuwfeest op Rosendaelsche', in: *Golfjournal* jrg. 21, afl. 1 (februari 2008), p. 14-18.

Treurniet, Jaco, 'The Official Poster for the Olympic Games in Amsterdam 1928', in: *Journal of Olympic History* jrg. 15, afl. 3 (november 2007), p. 16-20.

Boekrecensie

Daniël Rewijk

Ruud Stokvis en Ivo van Hilvoor *de, Fitter, harder en mooier. De ontweersaanbare opkomst van de fitnesscultuur* (Sporthuis/Arbeiderpers, Amsterdam 2008)

Wie in de zomer bewonderende blikken wil trekken in strandtenten, stadscentra en zwemparadijzen, heeft reeds in de wintermaanden zijn lichaam in vorm gebracht. De fitnessclub helpt om lichaamsvetten in spierbundels om te zetten, de zonnestudio levert een gezond kleurtje en lichaamsbeharing op ongewenste plekken wordt verwijderd, al dan niet in een schoonheidssalon. Maatschappelijke bepalingen over het lichaam zijn steeds gedetailleerder, exclusiever en zijn maatgevend voor steeds grotere groepen. Hierbij komt nog de toenemende overheidsbemoeienis met het lichaam, ingegeven door de wens bestedingen aan gezondheidszorg te beperken. Socioloog Ruud Stokvis en sportfilosoof Ivo van Hilvoor hebben geprobeerd de wortels van deze lichaamscultuur bloot te leggen. In hun boek *Fitter, harder en mooier. De ontweersaanbare opkomst van de fitnesscultuur* analyseren ze hoe in samenhang met de problematisering van het menselijk lichaam, activiteiten als aerobics, joggen en bodybuilding opkwamen. Daarbij hebben ze een breed blikveld: ze bestrijken een lange periode (1800 tot nu) en behandelen ontwikkelingen in Europa en de Verenigde Staten. Het levert een boeiend en gevarieerd boek op, ook door een grote verscheidenheid aan tekst- en beeldmateriaal.

De hoofdstukken in het boek zijn gebaseerd op eerder verschenen artikelen en meestal te herleiden tot één van beide auteurs. Hierbij valt op dat de hoofdstukken van de hand van Van Hilvoor vaak verkenningen zijn, studies die zoeken naar lijnen van continuïteit en momenten van verandering, naar gelijkenissen en tegenstellingen. De hoofdstukken die Stokvis schreef vormen nadrukkelijker een betoog, waarin de theorie over de differentieële populariteit van sporten (kort gezegd populariseringsmodel) centraal staat. Stokvis wil aantonen dat de verspreiding en popularisering van concrete vormen van fitness als bodybuilding en aerobics door die theorie begrepen kan worden. Het is dit element van het boek dat ik nader wil behandelen.

Het populariseringsmodel is rond 1990 ontwikkeld door Stokvis en Van Bottenburg (*Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*, 1994).

De theorie houdt kort samengevat in, dat sporten die zijn ontstaan in landen met een politiek, economisch en cultureel overwicht op de rest van de wereld, de grootste kans hebben om overgenomen te worden door de rest van de wereld. Een voorwaarde is dat de sport in het land van oorsprong door de maatschappelijke elite wordt opgezet en doorgegeven aan de elite in het adopterende land. De popularisering van sporten is volgens dit model onderhevig aan het "druppelmechanisme": groepen mensen uit lagere sociale klassen nemen de levensstijl (in dit geval sport) over van hogere sociale klassen. Zij doen dit om hun maatschappelijke status te verhogen.

De verschillende oervormen van activiteiten die we nu onder de noemer fitness plaatsen, voldeden niet aan deze eisen. Mengvormen van dans en gymnastiek (zoals eurythmie en ritmische gymnastiek) werden weliswaar in elitaire kringen omarmd, maar ontstonden op de verkeerde plaats en de verkeerde tijd: Duitsland in het interbellum. Bodybuilders vertoonden in de negentiende eeuw hun kunsten op kermis en tentoonstellingen en werden in de twintigste eeuw lange tijd geassocieerd met homoseksualiteit en compensatiedrang. Zij konden moeilijk door gaan voor rolmodellen. De omslag kwam vanaf de jaren zestig.

Aerobics werd rond 1980 door jonge glamourvrouwen (Jane Fonda) commercieel uitgebaat met behulp van televisie en instructievideo's. In Nederland namen televisiesterren als Ron Brandsteder en vooral Debbie Jenner (van Doris D & The Pins) de

exploitatie van dit nieuwe fenomeen op zich. Bodybuilding werd na de tweede wereldoorlog steeds meer zichtbaar in tijdschriften als *Strength & Health* en *Your Physique*. Hollywoodproducties in de jaren zeventig en tachtig (met icoon Arnold Schwarzenegger, maar evenzeer de Rocky-films met Sylvester Stallone) toonden aan dat bodybuilding zich had onttrokken aan de obscuriteit. Sterker nog, de films bereikten een internationaal miljoenenpubliek en bodybuilding werd omarmd door Hollywood en spraakmakende artistieke kringen in New York; Andy Warhol woonde een feestje bij ter viering van Schwarzeneggers vierde Mr. Olympia-titel. De verspreiding in Europa verliep vervolgens langs twee kanalen: lagere sociale klassen beoefenden “extreme bodybuilding” en groepen uit de middenklasse waren geïnteresseerd in gematigder vorming van de spieren. Vooral yuppen omarmden de “light” versie van bodybuilding.

Eén voorwaarde van het populariseringsmodel (verspreiding vanuit een staat die economisch, politiek en cultureel een hegemonie voert) is onmiskenbaar aanwezig in de doorbraak van fitness. De Verenigde Staten waren gedurende de jaren zestig, zeventig en tachtig het richtpunt voor de gehele westerse wereld. De tweede voorwaarde, de doorslaggevende betrokkenheid van de elite, wordt minder overtuigend aangetoond. Om zowel het Amerikaanse milieu van de opkomst van fitness, als het Europese milieu van verspreiding ervan tot elite te kunnen benoemen, is een

flexibele definitie van het begrip vereist. Ten eerste zijn de films van Schwarzenegger en Stallone moeilijk als elitaire cultuuruitingen te zien. Het zijn modelvoorbeelden van massacultuur, waar de maatschappelijke elite lange tijd de neus voor ophaalde of hoogstens een ironische belangstelling voor toonde. Ten tweede is moeilijk vol te houden dat de elite bij de verspreiding in Europa een cruciale rol speelde. Het onveranderde Amerikaanse voorbeeld van Arnold Schwarzenegger vond in Europa juist onder de arbeidersklasse als eerste navolging.

Deze buigzame toepassing van het populariseringsmodel is niet de enige kanttekening die bij Stokvis' betoog is te plaatsen. Het hoofdstuk over aerobics (“Waarom miste gymnastiek de fitnesshause?”) heeft, zoals de titel laat zien, een sterk teleologische inslag. Volgens Stokvis had ritmische gymnastiek de intrinsieke eigenschappen om uit te groeien tot de populaire vorm van lichaamsvoeding die aerobics uiteindelijk werd. Het ging volgens Stokvis fout toen ritmische gymnastiek “versportte.” Dit gebeurde kort na de tweede wereldoorlog. Achteraf kunnen we gemakkelijk vaststellen hoe de strategie van gymnastiekorganisaties had moeten zijn om de massa's aan zich te binden. De bestuurders van 1950 handelden echter naar de ideeën, mentaliteit en waarden van 1950. Die zetten aan tot de creatie van een wedstrijdvorm van ritmische gymnastiek. Pas veel later werd duidelijk dat de behoefte van de massa meer uitging naar een vrijblijvende mengvorm van dans en lichaamsvoeding (aerobics), dan naar een rigide wedstrijdvorm als ritmische gymnastiek.

Stokvis en Van Hilvoorde wijzen in hun *Slot* op de algemene maatschappelijke veranderingen na de tweede wereldoorlog als verklaring voor de opkomst van fitness. In de overgang van een industriële naar een post-industriële economie werd fysieke arbeid steeds zeldzamer en voedsel steeds gemakkelijker beschikbaar. De zwaarlijvigheid die hiervan het gevolg was werd in toenemende mate als problematisch ervaren, omdat juist in de expanderende dienstensector een slank en gezond uiterlijk belangrijk werd. Deze economische transformatie ging gelijk op met een verschuiving in waardepatronen, die in dit boek slechts in algemene termen beschreven worden. Een systematisch onderzoek naar de oorsprong en het effect van die ver-

anderende waarden, zou meer inzicht hebben verschaft in de opkomst van fitness, dan een paradigmatische toepassing van het populariseringsmodel.

De sportsocioloog Bart Crum liet in zijn literatuurstudie *Over versporting van de samenleving* (2001) zien hoe Duitse sportsociologen als Klaus Cachay en Karl Heinrich Bette, de maatschappelijke context van lichamelijke en beweging meer systematisch en expliciet hebben beschreven. In hun benadering geldt sport als een 'sociaal systeem' dat net als andere sociale systemen (bijvoorbeeld religie, gezondheidszorg en onderwijs) bestaat om een maatschappelijk probleem op te lossen. Een sociaal systeem past zich aan als de maatschappelijke problematiek verandert. Bette ziet in onze tijd een 'paradoxale gelijktijdigheid van lichaamsontkenning en lichaamsverheerlijking.' In de huidige samenleving is de betekenis van het lichaam in het dagelijks leven sterk verminderd door de steeds oprukkende technologie. Als reactie hierop ontstaan 'expliciete thematiseringen van de lichamelijke', door Bette kortweg bestempeld als *Körperboom*. Hij stelt dat mensen het lichaam inzetten om een natuurlijke toestand te bereiken en verwijst naar 'Het dansende lijf als therapeuticum; het in slow-motion gezette lijf van de Aziatische bewegingsmeditaties; het door lopen fit gemaakte lijf; het qua spiervolume ver grote lijf (...). Daarbij komen dan nog al die experts die het lijf in het water, op het land, of in de lucht met de meest uiteenlopende apparaten en kunstmiddelen confronter en bewegen teneinde nieuwe, het dagelijks leven overstijgende, belevenissen mogelijk te maken.' (Crum, p. 40)

Bette noemt een reeks ontwikkelingen die reacties op het 'sociale systeem sport' losmaken: behalve de steeds toenemende welvaart ook de inperking van de rol van kerk en gezin, een andere waardering van arbeid en vrije tijd, individualisering en de opkomst van een 'postmaterialistische waardenoriëntatie.' Vooral de harde competitie, waarin winst en verlies allesbepalende factoren zijn, bleef 'niet zonder kritiek, in een tijd waarin andere sociale domeinen op soortgelijke wijze ter discussie werden gesteld.' (Crum p. 43) Naast de traditionele wedstrijdsport ontstaan alternatieve vormen van lichaamsoefening, zoals bodybuilding, aerobics en joggen. De gymnastiekbestuurder van 1950 handelde naar het oude waardenpatroon, waarin competitiedrang nog gold als een onmisbaar bestand-

deel van lichaamsoefening. Vandaar dat hij niet veel anders kon dan de ritmische gymnastiek modelleren naar de wetten van traditionele wedstrijdsport.

Op weg naar een databank vol nationale sportgegevens

Michel van Gent

Het project *Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940* van het ING nader bekeken.

In 1955 publiceerde Cees Miermans *Voetbal in Nederland. Een onderzoek naar de maatschappelijke en sportieve aspecten*, waarin hij in 339 pagina's en met behulp van tal van grafieken en tabellen de ontwikkeling van de voetbalsport in Nederland uiteenzette. Zijn uitvoerige studie is vanzelfsprekend opgenomen in het *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse sportgeschiedenis* onder het nummer 890, met het welverdiende predikaat Standaardwerk. Het was voor Miermans niet eenvoudig om informatie over alle voetbalbonden en alle voetbalclubs, hun oprichting en hun eventuele opheffing, bijeen te krijgen. Dat blijkt wel uit de omstandige verantwoording van zijn gegevens op pagina 324-328. Hij ging voor de Nederlandsche Voetbalbond en de daarbij aangesloten regionale bonden af op de Voetbaljaarboekjes en diverse Adreslijsten, maar voor de andere twee landelijke bonden had hij veel minder materiaal ter beschikking. Bij de katholieke clubs baseerde hij zich enkel op competitiestanden in het bondsblad *Sportillustratie* en op een brief van M. Versteegen, voormalig secretaris van de Rooms Katholieke Voetbalfederatie, terwijl hij voor de namen van 51 christelijke voetbalclubs helemaal afging op een schrijven van H.J. Ardon, een oud-medewerker van de Christelijke Nederlandsche Voetbalbond. Miermans gaf dan ook toe dat het statistisch materiaal over de clubs op bepaalde punten onvolledig en onbetrouwbaar was. Wie in de toekomst informatie wil verzamelen en bewerken met betrekking tot sportbonden en sportclubs, hun plaats van vestiging, hun oprichting en eventuele opheffing, hoeft niet meer zoveel inspanningen te doen als Miermans eertijds. Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (verder afgekort ING) is namelijk begonnen met het bijeenbrengen van dergelijke gegevens in één grote databank in het kader van het project *Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940*. In dit artikel geeft M.J. van Gent, uitvoerder van het project, aan de hand van een reeks vragen nadere informatie over deze databank in wording, die beoogt het onderzoek naar sporthistorische onderwerpen op gang te brengen en te stimuleren.

Wat is het ING en hoe kwam het tot het project over sportbonden, sportclubs en sportperiodieken?

Het ING is een wetenschappelijke instelling van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), gevestigd in Den Haag. Het houdt zich bezig met het ontsluiten van historisch materiaal voor wetenschappelijk onderzoek. Dat kan door het publiceren van archiefgidsen, bibliografieën, bronnenpublicaties of digitale databanken over onderwerpen uit de geschiedenis van Nederland vanaf de middeleeuwen tot in de twintigste eeuw. In het kader van een nieuw onderzoeksplan ben ik begonnen aan het project "Verenigingsleven in Nederland" om meer zicht te krijgen op het verenigingsleven tussen ruwweg 1780 en 1940. Dat is tegenwoordig een onderwerp dat erg in de belangstelling staat bij historici. Zij willen graag meer weten over de opkomst en de ontwikkeling van allerlei verenigingen om na te gaan wie er wel en niet lid werden van zo'n vereniging en welke rol die vereniging speelde op landelijk, regionaal of plaatselijk niveau. Om een breed beeld van die verenigingen te krijgen is gekozen verenigingen te verzamelen met betrekking tot armenzorg, katholieke religieuze broederschappen, politieke sociëteiten en kiesverenigingen, en dus ook sportbonden en sportclubs.

Wat is de bedoeling van het project Verenigingsleven?

Het is de bedoeling dat er verschillende databanken komen met de bovenvermelde verenigingen met allerlei basale gegevens over elke vereniging. Het gaat dan om de naam of namen van die vereniging, de datum van oprichting en de eventuele opheffing en de plaats van vestiging. Verder worden er nadere inlichtingen gegeven over het archief van die vereniging indien het archief is ondergebracht in een openbare archiefinstelling of een bibliotheek. Je kunt in de databank vinden of er in het archief ledenlijsten zijn, notulen van bestuursvergaderingen en ledenvergaderingen, of er correspondentie bewaard is gebleven en of er financiële stukken zijn. Bij de sportclubs wordt ook gemeld of zij lid waren van de landelijke bond en van een gewes-

telijke of stedelijke bond. Maar er wordt ook aandacht geschonken aan objecten van een sportvereniging. Als er in een lokaal museum bijvoorbeeld een vaandel van een allang opgeheven gymnastiekclub wordt bewaard, met daarop de clubnaam en de datum van oprichting, dan wordt zo'n voorwerp in principe ook opgenomen. Het kan namelijk best zo zijn dat zo'n vaandel de enige bron is voor de datum van oprichting van die club.

Het project heet *Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940*. Welke sporten worden in het onderzoek meegenomen? Waarom is 1940 als einddatum gekozen?

In principe wil het ING zoveel mogelijk sporten in de databank opnemen, maar er moesten keuzes worden gemaakt uit het enorme aanbod van sporten en sportclubs. Ik heb in eerste instantie gekozen voor voetbal, gymnastiek, korfbal, hockey, tennis en schaken. Alleen clubs die ooit zijn aangesloten bij een landelijke of lokale bond zullen worden opgenomen. Deze beperkingen zijn deels ingegeven door getalsmatige aspecten en deels door wetenschappelijke overwegingen. Het zijn zes sporten die in de eerste helft van de twintigste eeuw veel beoefenaars hadden. De eerste drie sporten kenden neutrale en confessionele bonden en de andere drie niet. De eerste drie werden volkssporten en de andere drie zijn altijd meer elite-sporten gebleven. Voetbal werd een "mannensport", maar de andere vijf sporten werden ook door vrouwen beoefend. Dat biedt tal van

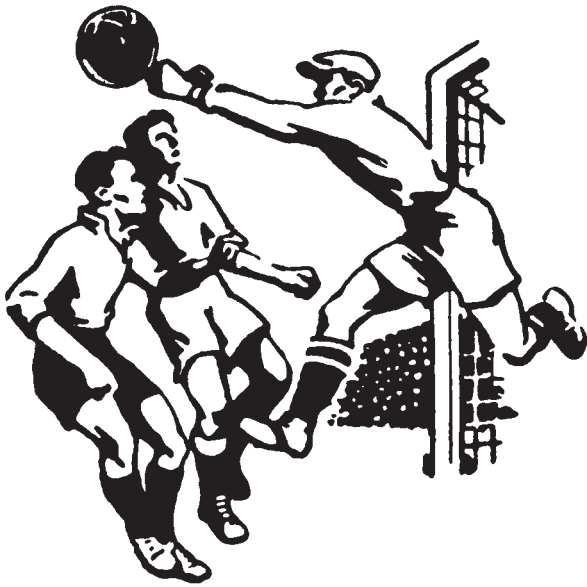

mogelijkheden om hun groei en ledental te vergelijken. Je mag aannemen dat deze zes sporten dan ook de meeste belangstelling zullen trekken bij sporthistorici, omdat het zulke populaire sporten waren. Wanneer amateurs een jubileumboek willen maken over hun sportclub, dan zal het vaak een club zijn uit één van deze zes takken van sport. Maar ook onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de verzuiling in Nederland worden met deze databank geholpen, want zij kunnen straks precies achterhalen waar neutrale, katholieke, socialistische en protestantse sportbonden en sportverenigingen waren.

De sportperiodieken vormen in het onderzoek één van de belangrijkste bronnen voor het achterhalen van bonden en verenigingen, zeker voor wat betreft de aansluiting bij de bond en de opheffing van clubs. Ik wil een overzicht opbouwen van alle organen waarin de bonden (al) hun officiële mededelingen publiceerden, zodat de gebruiker van de databank gemakkelijk informatie kan vinden over de indeling van de competitie, teamopgaven en de eindstanden van alle competities en dat soort zaken. Als einddatum voor opname in het project is 1 augustus 1940 aangehouden, omdat op die dag de fusie van alle voetbalbonden tot één Nederlandse voetbalbond tot stand kwam. Na 1940 zijn er geen katholieke, socialistische of protestantse voetbalbonden meer geweest. Dat leek een goed eindpunt voor het gehele project, omdat voetbal de toonaangevende sport in ons land was. Bovendien neemt het aantal sporten en sportclubs na 1940 zo enorm toe, dat het veel teveel tijd zou vergen om die allemaal in de databank op te nemen.

Waar wordt de databank ondergebracht en wie mag die raadplegen?

Het project loopt in elk geval door tot september 2009 wat betreft het verzamelen en verwerken van bonden, clubs en periodieken voor de databank. De databank wordt te zijner tijd gepubliceerd op de website van het ING (www.inghist.nl). Deze kan straks door elke belangstellende voor sportgeschiedenis gratis worden geraadpleegd, van de wetenschapper aan een universiteit tot de sporter die een jubileumboek over zijn vereniging wil schrijven. Het is de bedoeling dat je elke sportbond en sportclub die vóór 1940 werd opgericht,

kunt achterhalen op naam of plaats van vestiging of beide. Bij elke sportbond zal een beknopte toelichting worden gegeven over ontstaan en groei tot 1940, over het bondsblad en de inhoud ervan (bijvoorbeeld de aanwezigheid van foto's), en de opbouw van de competities. Ook kun je van elke sportbond jaarlijkse lijsten maken van aangesloten verenigingen per sportbond. Je kunt derhalve op eenvoudige wijze achterhalen op welke plaatsen de meeste sportclubs zaten, welke signatuur ze hadden en of zij een archief hebben dat in een openbare archiefinstelling of bibliotheek wordt bewaard. Ook zal bij het archief van clubs worden gemeld in hoeverre er foto's in te vinden zijn.

Je vindt op internet al tal van sites waar lijsten van voetbalclubs met naam, plaats, oprichting en eventuele opheffing zijn terug te vinden, zoals www.gidsnl.nl of www.voetbalmaten.nl. Waarom worden in de databank dan toch weer voetbalclubs opgenomen?

Je kunt in een databank van sportverenigingen niet om voetbal heen, want dat is veruit de grootste sport in Nederland in de periode tot 1940. Tijdens mijn vooronderzoek heb ik gemerkt dat de genoemde internetsites veel nut hebben als eerste aanzet, maar dat zij allesbehalve compleet of volledig zijn. Zij zijn vrijwel uitsluitend gebaseerd op de adresboeken en de jaarverslagen van de Koninklijke Nederlandse Voetbalbond; clubs die ooit lid waren van de Roomsche Katholieke Voetbalfederatie of de Christelijke Nederlandse Voetbalbond ontbreken dan ook meestal. Je vindt ook nooit bij welke landelijke of regionale bond een bepaalde voetbalclub was aangesloten. Als een club wordt

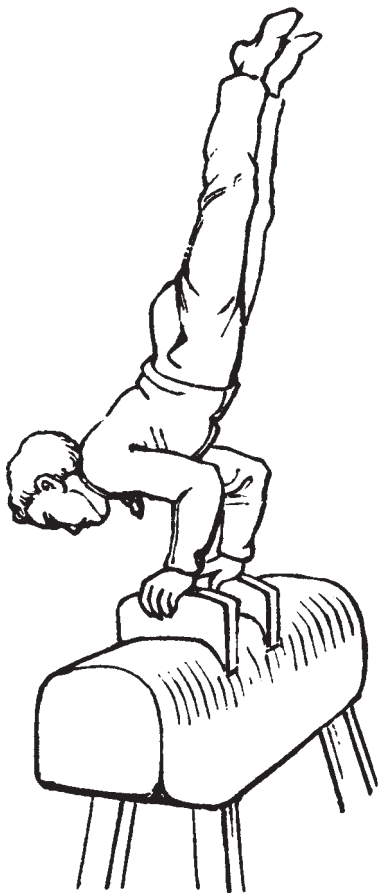
opgeheven, dan is de datum van opheffing altijd 30 juni in die sites, maar dat klopt niet. Het kan zijn dat een vereniging in de loop van het seizoen werd opgeheven, bijvoorbeeld in de winter, en niet aan het einde van de competitie of dat die club degradeerde uit de laagste klasse van de KNVB naar de onderbond. Om een voorbeeld te geven: wanneer een voetbalclub in seizoen 1938-1939 uit de competitie van de KNVB naar de afdelingscompetitie degradeerde, dan wordt zo'n club in het Adresboek van de KNVB van 1939-1940 niet meer genoemd. Je vindt bij www.voetbalmaten.nl dan dat die club op 30 juni 1939 is opgeheven, maar die club speelt gewoon niet meer in de KNVB maar in de eerste klasse van een regionale bond. Er worden op die manier tal van clubs als opgeheven opgevoerd, die in werkelijkheid nog jaren lang op lager niveau bleven doorspelen. Vandaar dat ik in de databank alle voetbalclubs ga opnemen met vermelding van de bond of bonds waar zij lid van waren tot 1940. Dat geldt uiteraard ook voor de andere sporten.

In hoeverre krijgt de gebruiker een compleet overzicht van alle sportbonden en sportclubs vóór 1940? Kan hij echt elke club in het bestand terugvinden, ook al heeft die maar één seizoen bestaan?

Het ING heeft in de ruim honderd jaar van haar bestaan wel ervaren dat een project moeilijk "compleet" kan worden genoemd. Je bent altijd afhankelijk van wat er wel en niet bewaard is gebleven en hoe toegankelijk het overgeleverde archiefmateriaal is. Wij proberen zoveel mogelijk sporten zo goed mogelijk in kaart te brengen, dat is het enige wat we kunnen beloven. Maar het gaat steeds om clubs die ooit aangesloten waren bij een landelijke of lokale bond, niet om wijkclubjes die enige maanden vrijblijvend tegen elkaar speelden. Uit vooronderzoek is gebleken dat het verzamelen van clubs sterk afhankelijk is van de organisatie van hun bond. Tal van landelijke en regionale bonden gaven namelijk aan het begin van elk seizoen een Adresboek uit met aangesloten clubs, al dan niet met datum van oprichting. Sommige bonden en bibliotheken hebben een complete of een grote reeks van bondsbladen in huis. Dergelijke factoren zijn sterk van invloed op het achterhalen van clubnamen en data van oprichting en opheffing. In het boek van Miermans

werden 51 christelijke voetbalclubs in de statistieken opgenomen, maar er zijn in werkelijkheid meer dan honderd christelijke voetbalclubs in ons land geweest tot 1940. Dat kon ik vaststellen nadat ik officiële mededelingen van de Christelijke Nederlandsche Voetbalbond had teruggevonden in het blad *Lichaamsoefening* van de christelijke sportbonden en in het eigen bondsblad *De C.N.V.B-er*.

Er is ook een verschil in de frequentie van wedstrijden tussen sporten en de verslaggeving van die wedstrijden. Je kunt het verloop van clubs in het voetbal, korfbal of hockey gemakkelijk volgen aan de hand van de uitslagenlijsten en verslagen, die elke maandag in kranten werden gepubliceerd. Voor gymnastiek, tennis of schaken is dat niet zo gemakkelijk, want daar werden vaak enkel van tijd tot tijd toernooien gehouden en daarvan werd lang niet altijd in een krant verslag gedaan. Daarom zal het allicht moeilijker zijn om de namen van gymnastiek-, tennis- en schaakclubs te ach-

terhalen.

Bovendien moet je er altijd rekening mee houden dat er tal van clubs waren die zich nooit bij een landelijke of regionale bond hebben aangesloten. In het jaarverslag van de Nederlandsche Schaakbond over 1941-1942 staat dat een negentigtal clubs zich bij de bond had aangesloten in dat bondsjaar. Zij waren vóór 1940 nooit lid van de Nederlandsche Schaakbond of één van haar onderbonden, maar sloten zich pas in 1942 aan onder druk van de Duitse bezetters. Alleen als deze clubs echt meerdere jaren bestonden, zullen zij in de databank opgenomen worden.

Ook werden heel veel clubnamen in verschillende sporten maar ook binnen dezelfde tak van sport gebruikt – denk aan namen als Achilles, Concordia, Olympia, Wilskracht en ADO, DOS, ODO, OKK, DIO en dergelijke. Dat maakt het niet eenvoudig vast te stellen welke sportclub in welke plaats wordt bedoeld. Elke onderzoeker met een sporthistorische belangstelling komt dergelijke problemen tegen. De databank hoopt hem of haar op weg te helpen naar het vinden van de juiste gegevens van zijn of haar Excelsior, IVO of hoe die club ook mag heten. Ook laat de databank zien dat een bepaalde korfbalclub voortkomt uit een gymnastiekclub of een voetbalclub, al dan niet met dezelfde naam. Dat soort ontwikkelingen zijn tot dusverre nooit goed in kaart gebracht.

In hoeverre worden de gegevens uit het *Bibliografisch apparaat voor de Nederlandse sportgeschiedenis* in deze databank gebruikt?

Het *Bibliografisch apparaat voor Nederlandse sportgeschiedenis* is een prachtige bron voor sportgeschiedenis, maar het heeft natuurlijk beperkingen. Je vindt er alleen bonden en clubs terug, waarvan of waarover één of meerdere publicaties zijn verschenen. Publicaties worden per plaats op de voorletter van de auteur gerangschikt, zodat je alle werken over één club niet achter elkaar vindt maar alles tussen A en Z moet doorwerken. Dat is wel wat omslachtig. Het spreekt vanzelf dat in de databank een link wordt gelegd met het *Bibliografisch apparaat*, want dat bespaart het ING het intypen van al die titels, om maar een praktisch punt te noemen. In de databank worden dan ook voor elke bond en elke sportclub de nummers van de publicaties van en over die

bond en club in het record meegenomen.

In hoeverre is het ING geïnteresseerd in materiaal dat sporthistorici zelf hebben vergaard?

Het ING is altijd geïnteresseerd in belangrijk historisch materiaal en betrouwbare gegevens. Ik heb bij het vooronderzoek gemerkt dat het heel moeilijk is gegevens te achterhalen van clubs die enkel in regionale bonden speelden. Daarom heb ik ook weinig ledenlijsten van instellingen als de Gelderse Voetbalbond of de Dordrechtsche Korfbalbond, zodat ik van veel kleine clubs geen datum van oprichting heb of een indicatie over het moment van opheffing. Ik ben dan ook zeer geïnteresseerd in dergelijke informatie, dus wie die kan leveren aan de hand van jaarboekjes of adreslijsten van die lokale bonden, mag die doorgeven aan michel.vangent@inghist.nl. Uiteraard worden deze giften straks in de verantwoording van de databank vermeld. Elke sporthistoricus kan straks gebruikmaken van deze databank en het is dan ook in zijn of haar belang dat veel bonden en club zijn opgenomen en dat hun gegevens betrouwbaar zijn.

COLOFON

De Sportwereld is een uitgave van
Stichting de Sportwereld.

Hoofdredactie

Daniël Rewijk

Medewerkers

Pieter Breuker, Wilfred van Buur en,
Michel van Gent, Nico van Horn, Daniël
Rewijk

Redactieadres

Stichting de Sportwereld

Postbus 11781, 1001 GT Amsterdam

E-mail: redactie@desportwereld.nl

Bankrelatie:

Rabobank Uitgeest 15.21.09.609

Kamer van Koophandel:

Amsterdam 41215142

Abonnementen

De Sportwereld verschijnt vier keer per jaar. Het magazine voor geschiedenis en achtergronden van de sport is alleen beschikbaar voor abonnees en medewerkers van Stichting de Sportwereld. Contributie per jaar: abonnees en medewerkers €20,00 studenten €15,00 instellingen €25,00. Zonder automatische incasso worden deze prijzen met €1,- verhoogd. U kunt abonnee worden door het Reactieformulier magazine op de website - onder de knop magazine - in te vullen en te verzenden. Overname uit

De Sportwereld, magazine van stichting de Sportwereld, geeft informatie over activiteiten van de stichting.

Daarnaast bevat zij artikelen, interviews, boekbesprekingen en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport.

Stichting de Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland.

De stichting bevordert sporthistorisch onderzoek en zet zich in voor het behoud van het sportief cultureel erfgoed.

Zij tracht dit doel te bereiken door het organiseren van bijeenkomsten (lezingen, studiedagen en werkgroepen), door het vervaardigen van publicaties (nieuwsbrieven en boeken) en door het leggen van contacten tussen beoefenaars en geïnteresseerden in de geschiedenis en achtergronden van de sport.

STICHTING DE SPORTWERELD

Bestuur:

Nico van Horn (secretaris), Pieter Breuker, Jan van der Putten (penningmeester), Sjoerd van Tiel (voorzitter).

Projectcoördinator:

Wilfred van Buuren. Projectmedewerker: Peter Los.

Webmaster:

info@desportwereld.nl

SURF NAAR DE WEBSITE VAN MAGAZINE DE SPORTWERELD

WWW.DESPORTWERELD.NL

Welkom op de website van de Stichting De Sportwereld

Stichting De Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland. Zij is zich tevens inzet voor het organiseren van bijeenkomsten, lezingen, studiedagen en werkgroepen.

De stichting is in 1995 opgericht door Wilfred van Buuren en Oscar Steens.

Stichting De Sportwereld legt contacten tussen beoefenaars van en geïnteresseerden in de geschiedenis en de achtergronden van de sport. Leden zijn historici, schiedliefhebbers, sporters, sportliefhebbers, verzamelaars en anderen. De stichting verspreidt publicaties, nieuwsbrieven, boeken en folders. In het kwartaalblad **De Sportwereld** verschijnen artikelen, interviews, boekbesprekingen, aankondigingen en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport.

NEWS

03-05-07: Nico Scheepmaker Bijker - Kiest het beste sportboek van 2006
03-05-07: Tweede editie sportiefestival in 2008
26-04-07: Alcheimil Zuidpark-ADO Dien Haag - 10 memorabele momenten
23-04-07: Subsidieopdracht OCW heeft eropzinszettingen te digitaliseren
17-04-07: Oudeste hockeywedstrijden van Nederland herontdekt - HGC100
15-04-07: Sportieve Erfgoeddag Sportmonumenten op 22 april 2007
11-04-07: Zwafel 02 - In de media
07-04-07: Hene 2007 Heestjaar - 125 jaar Koninkrijks Schuttersvrienden Bond

STICHTING DE SPORTWERELD

De Sportwereld